

ЯРМАРКОВИЙ РЕПЕРТУАР КОБЗАРІВ І ЛІРНИКІВ ПОДІЛЛЯ (друга половина XIX – початок XX століття)

Стаття присвячена вивченню звичаїв та побуту кобзарів і лірників Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст., аналізу їхнього ярмаркового репертуару.

Ключові слова: Поділля, духовна культура, ярмарок, отпуст, кобзарі, лірники, ярмарковий репертуар.

Ярмарки були не лише місцем торгівлі, під час їх проведення широко проявлялося духовне життя українського населення. Однією із форм його була творчість кобзарів і лірників – носіїв фольклору, завдяки яким фольклорна спадщина етносу формувалася та поширювалася. Вивчення діяльності кобзарів і лірників, їх світогляду, звичаїв, місця у суспільстві допоможе визначити їх роль та значимість у житті українського народу. Ця тема недостатньо досліджена, їй властива регіональна фрагментарність. Все це робить необхідним більш уважний розгляд ярмаркового репертуару, побуту та звичаїв кобзарів і лірників Поділля.

Певні відомості про подільських кобзарів та лірників містять праці дослідників другої половини XIX – початку XX ст. І.Тюменева¹, В.Боржковського², М.Доорохольського³ та ін.

Категорію музикантів – лірників описують автори деяких публікацій тогочасних видань, присвячених описуванню релігійних свят, "празників", "отпустів", ярмарків. Саме на базарах та ярмарках, як правило, народ знайомився зі співом та лірницьким мистецтвом.

На ярмарках сліпі старці не обмежувались лише співом, як наприклад старці католики, а й підігравали собі на інструменті – лірі⁴. Лірники це особливий клас бідняків – сліпців. Від інших бідняків їх відрізняла солідність, поважність, врівноваженість, але головною відмінністю було уміння володіти інструментом – лірою і пісенний репертуар. Вони складали окремий прошарок суспільства, для вступу у який потрібні були особливі умови. Недостатньо бідному сліпцю купити ліру, щоб бути лірником, він повинен перш за все набути права носити її – вступити в "лірництво". За самовільне носіння ліри діди-лірники суворо карали – били винних і розбивали ліру⁵.

Той, хто бажав бути лірником, мусив йти "в науку" до старого лірника, у якого протягом трьох років і трьох місяців вивчав лірницьку мову, молитви, гру на лірі і спів релігійно-моральних, сатиричних та інших пісень. Потрібно відзначити, що вчити лірницьких пісень мав право лише лірник. Вчитель по відношенню до учнів був "господарем", і вони називали його "дядьком" або "господарем, хазяїном". За навчання він отримував від учнів в якості нагороди тільки те, що вони зможуть випросити у людей. Для цього вчитель відправляв учнів по селах, причому кожному з них наймав за свій рахунок поводиря⁶.

Після закінчення всього курсу навчання, учень в присутності дідів складав іспит. Скликав "главарів" на іспит сам учень, хазяїн лише казав кого кликати. Присутніх мало бути не менше ніж десять чоловік, загалом могло бути до двадцяти п'яти старців – екзаменаторів. Зазвичай на іспит запрошували під час отпустів чи храмових свят⁷. Виконавши усі вимоги, учень отримував визвілку – ("везвілку") і ставав справжнім лірником. Іспит і отримання "везвілки" відбувається таким чином. Запрошені діди збиралися у хаті, до яких приходив учень. Він падав до ніг учителя і цілував їх двічі, а третій раз – руку, інших дідів він цілував лише у руку, виражаючи прохання дозволити йому бути лірником, щоб вони дали "везвілку". Потім він пригощав їх горілкою, запас якої складав приблизно пів відра. Спочатку випивав сам, потім давав три чарки учителю, а далі пригощались усі діди по черзі. Після цієї випивки починався іспит: учень співав вивчених пісень, грав на лірі і читав молитви. По закінченню іспиту, один з старих дідів, частіше сам учитель, давав учневі хліб. Той відрізував з трьох боків "цілушки",

посипав їх сіллю і ховав за пазухою. Взяття цієї "цілушки" називалося "брати везвілку" і вважалося самим головним, так як після цього учень ставав уже справжнім лірником і ніхто не мав права відняти чи розбити йому ліру. Давши учневі хліб, діди висловлювали йому різні побажання: "Дай тобі Боже, щоб ти був здоровий, як вода, а багатий, як земля; щоб тобі з води й з роси йшло"... Відпускаючи його діди промовляли: "Гряди в ім'я Господнє". Ліру він отримував після закінчення іспиту або пізніше. При цьому відбувалася наступна церемонія. Вчитель вішав її спочатку на себе, потім піднімав полу своєї світки – учень накривав ліру своєю полою. Далі вчитель знімав ремінь зі своєї шиї і накладав його на шию майбутнього лірника. Таким чином ліра вважалася переданою. Нарешті вчитель благословляв молодого лірника, кидаючи йому у ліру на щастя кілька монет і відпускав його у самостійне життя⁸.

Між новими лірниками і їхніми вчителями у минулому зв'язок не переривався. За давнім звичаєм, вони, з поваги до свого вчителя, повинні були носити їм на святий вечір "вечерю", а на Великдень – "бабку". Молоді лірники ставилися до старих з повагою, вони повинні були в усьому їх слухатись. Якщо молодий лірник в чому-небудь провиниться, то старі, зібравшись на ярмарку, "розпитували свідків, як було діло і по своєму суду розправлялися з винним". Внаслідок таких переслідувань молодий лірник більше боявся старого лірника, ніж старшини⁹.

Слід зазначити, що учитель не навчав учня усіх пісень, які сам знав, а учень надалі сам поповнював свій репертуар, як кажуть "доходив розуму". Він переймав нові пісні від друзів, іноді розмінювався піснею на пісню, інколи, дякуючи, пригощав учителя у найближчій корчмі¹⁰.

Дома лірників можна було застати у період від Великодня до осені, в інші пори року вони подорожували по чужим селам та містечкам, зупиняючись і граючи на базарних площах чи ярмарках. Свідченням цього є результати дослідження не лише Подільського, а й інших регіонів України¹¹. Хоча є відомості, що сліпі музиканти подорожували і протягом теплих місяців¹².

Цікавий звичай дідів віддавати один одному "день-добри" записаний В. Боржковським у Вінницькому повіті. Привітання при звичайній зустрічі лірників відрізнялося від привітання при зустрічі на ярмарку. При звичайній зустрічі вони вітали один одного: "Кудень клевий, лебію!" – "Аби тобі кудень клевіцій!", що рівнозначно: "День добрий! – Дай Боже здоров'я!". А зустрічаючись на "отпустах" чи на ярмарках, вони казали "День-добри". Прийшовши на ярмарок, один лірник казав: "Позволь отче небесний, поклонитися усім святим і праздникам не минаючим". Далі він додавав: "Щасти, Боже, на "собор" (отпуст) чи на ярмарок". Другий на це відповідав: "Спасібо, спасібо" і в свою чергу віддає йому: "День – добри, брацці, моє, позволь, Отче небесний, поклонитися усім святим..." і так далі у тому ж порядку, як казав перший. Формула "день-добри" була довгою і обтяжувала дідів, тому вони намагалися скоротити її, хоча на іспиті вони вимагали від учнів точного і повного знання привітання. Після цього привітання дехто з них запитував: "а хто, Брацці, борщу запарить?" або "козу звеличає?" Те і інше означало випивку. Якщо у лірника не було грошей, то він відказував: "не можу запарити, бо тіста нема" (грошей немає). До числа великих лірницьких таємниць відносилась їх мова ("лебійська" – від слова "лебій" – дід), яка суворо охоронялась дідами згідно традицій¹³. Це питання потребує детального вивчення, що буде окремим аспектом подальших досліджень лірництва.

Досліджуючи подільських лірників, слід відзначити їхній ярмарковий пісенний репертуар. Він був досить різноманітним, оскільки його слухачі були різні за віком, з різним настроєм. Для них, важливіше за все було мати прихильність слухачів – це питання їх життя. Тому вони прагнули запастися різноплановими піснями, щоб задовольнити різні смаки слухачів¹⁴.

Репертуар складали: духовні пісні релігійного змісту на честь святих (так звані псалми); народно-побутові пісні, сирітські, що мали морально-повчальний характер; гумористично-сатиричні пісні, які лірники меншою мірою співали на ярмарках, а співали де-небудь на веселій оказії¹⁵.

У другій половині XIX – на початку XX ст. найбільш поширеним жанром лірників були псалми, наприклад: про "Олексія людину Божу", "Йосифа прекрасного", "Багатого і бідного Лазаря", "Святу великомученицю Варвару", "Святого великомученика Феодора" та багато інших. Духовні псалми – це продукт релігійно – моральної творчості благочестивих предків українців, які з прийняттям християнства на Русі почали складати і виконувати ці духовні вірші. За свідченнями вчителя співів Подільської семінарії, священника Єв. Богданова, звичай співати псалми досить давній на Русі, особливо – у виконанні співаків – лірників. За його словами, назва "співак – лірник" бере історичний початок від співака "Баяна", який існував ще до прийняття християнства. Його ціллю було на той час – прославляти, головним чином, героїчні

вчинки та благодіяння князів та багаторів, а також – язичницьких богів. З появою на Русі християнства, "Баян" почав поступово реформуватися, складаючи свої духовні вірші на честь і славу вже християнських мучеників Божих, прославляючи християнські подвиги благодійників, які чинили їх під час свого земного життя¹⁶.

Значну частину свого репертуару лірники присвячували прославленню Святих. Одна з таких псалм прославляла святого Антонія; пісня містила у собі по-перше, ряд похвал життя Антонія – щедрого, милостивого відношення до бідних і таке інше, по-друге, ряд прохань взяти старців під свою опіку і захист¹⁷. Духовні лірницькі пісні були відображенням їхнього бачення сутності буття та християнської моралі. Про це йшлося у піснях "Правда і кривда", "Житіє", "Панщина" та інших.

За свідченням очевидців пісні сліпців-лірників справляли на селян сильне враження, оскільки в них йшлося про грішників і праведників, про те, які муки чекають перших і про блаженне життя останніх; вони оспівували суспільне та сімейне життя, наприклад, взаємини чоловіка та дружини, батьків та дітей, взаємини сусідів тощо. Все це глибоко хвилювало слухачів. А жалібний спів і гра на лірі ще більше наводили на людей сум, що нерідко доводило їх до сліз¹⁸. Своєрідна манера виконання (жалібний спів та звучання інструменту) тримала слухачів в емоційному стані. Жестикауляція, інтонаційні звороти лірника призводили до переживання, ніхто не залишався байдужим до почутого¹⁹. Лірник розповідав свою пісню на розпів, а після закінчення двох, трьох віршів він зупинявся, прикладаючи голову до ліри та грав на ній. Загалом, це була звичайна манера виконання подільських лірників²⁰. Про особливості виконання і подачі музичного матеріалу лірником з Полтавської губернії пише П.Куліш, який також вказує на те, що співак посеред співу часто зупинявся, вилучаючи з пісні повчальні моменти, доводив їх роздумами у слух, наводив приклади з життя. Інколи він так сильно розчулювався змістом пісні, що його ридання переривали спів і музику²¹.

Приймаючи монети та інші подаяння з проханням помолитись за ту чи іншу людину, сліпець переривав спів та гру на лірі і читав молитву. Потім слідувала "Пресвята Трійця" і "Отче наш", і так за кожним подаянням. Частіше за все виконувалася пісня про "Багатого і бідного Лазаря", яка висвітлювала пороки багатих людей. В першій частині твору багато звернень до багатого, який їздить на вороних конях, живе в хоромах і тримає багато наймитів, проганяє з двору бідних тощо. Друга частина складається з прохань до Господа, щоб той "сліпцям" послав таке ж багатство, та обіцянок жити за заповідями Божими, милувати убогих, опікувати Божі церкви, а закінчується пісня словами: "святий Лазарю, моли Бога про нас грішних"²².

Ще більше, ніж пісні на релігійну тематику, приваблювали народ пісні народно-побутового змісту. Ні один ярмарок, ні одне храмове свято не обходилося без подорожуючих сліпців. Пісні у їхньому виконанні захоплювали слухачів так, що вони не звертали увагу на плин часу. На ярмарковій площі можна було спостерігати таку картину: сидить молодий чоловік, років 30 – 35, сліпець, якого щільною стіною оточив натовп. Навколо сліпця зібралися жінки та дівчата, сидячи на землі, більшість жінок плакали. Пісня у виконанні сліпця була такого змісту: селянин поховавши свою дружину, одружується на молодій, яка осиротілих дітей стала морити голодом, не мила їм голівоньки, чистих сорочечок не одягала, а в кінці кінців з хати вигнала. Старші хлопчики пішли "служити", а дівчатка милостиню "просити". У покарання за таку жорстокість, Господь посилає трьох ангелів, щоб злу мачуху забрати у пекло, а батька сиріт примусити виконувати обов'язки рідної матері. Закінчується пісня тим, що в страшних муках і вогні пекла мачуха причитає: чому вона сиріт не жаліла, навіщо їх голодом морила²³.

Подібний зміст мають і інші пісні сліпців, які викликали сльози у слухачів. Наприклад, пісня, у якій оспівується бідна сирітка дівчина, яка спочатку служить у наймитах і терпить усілякі образи від господарів, а потрапивши у невістки до багатого сім'ї – від свекрухи. Важко працюючи, сирота не розгинає спину та ще й виносить біль від свекрушиних кулаків. Господь за допомогою ангелів забирає свекруху у пекло і робить так, що дочки її, ставши сиротами, отримують злу мачуху, від утисків якої ідуть служити до чужих людей. Пісня ця закінчується причитаннями свекрухи у пеклі, вона кається у всіх своїх гріхах і в тих муках, які вона спричиняла сироті²⁴.

Сильне враження на слухачів справляла пісня про панщину, записана М.Белінським на ярмарку у м. Браїлові Вінницького повіту у другій половині XIX ст. Це чудова пісня за глибиною свого змісту, енергією почуттів та гумору. На думку автора запису, пісня належала співаку не грамотному, який вийшов з народу, але був дуже обдарованим. На це вказують звер-

нення до різних предметів світу: місяця, гір тощо, що є характерним для народної творчості. Співак посередині пісні вводить сюжети з різними тваринами, наприклад, "йде гадюка дорогою, по дорозі в'ється", "летіла дика качка", що є епічним прийомом²⁵.

Своєрідним фольклорним жанром у репертуарі кобзарів і лірників була "жебранка". Її тексти передавали тяжку долю, важке злиденне життя бідних жебраків. Вона побудована на емоційних зверненнях до "дядечка", "мамці – квіті", християн милостивих, християн праведних, "добродітелів", "доброточок" тощо, що підсилює жалібний зміст старечих прохань. Влучно підібрані слова пісні, надзвичайне багатство епітетів свідчать про їх майстерність, професійний підхід до своєї творчості та уміння оперувати засобами впливу на слухача. Це підтверджує уривок однієї "жебранки": " волів би я мамцю, в сирій то землі гнити, ніж би, моя квітю, по білім світі ходити, волів би я мамцю, в материній утробі зігнити, ніж мав би на світ народитись"²⁶. Маємо і інші зразки прохань сліпих старців, записаних на Поділлі, які є ілюстративним прикладом використання ними епітетів, що змальовують їх життя:

Я бідний, мучусь всі роки свої, не минаю рідних, ні сестер, ні братів;
Сам самотній нещасний, обірваний;
ходю і блудю срізь по городах за кусочком хліба...
О Боже мій милий, помилуй мене!
Я тяжко страдаю, сили боротись я більше не маю.
Боже, пошли, зглянься, мій Боже!
Я дуже бідний, дуже багато бідую;
лягаю і встаю, і все добра не маю.
О Боже, мій Боже! Тебе я молю...²⁷

Надарить темному, нещасному, що ласка ваша!

Надарить невидющому світа.

Не оставте мене темного!

Бог Вас не зоставе, ваших дітей і ваших родителів, а умершим – царство небесне, душі легенько їх²⁸.

Велика майстерність лірників проявлялася у виконанні ними особливого жанру релігійних пісень – акафісту, який був предметом їхньої гордості. Першочерговим значенням цих релігійних пісень була молитва за здоров'я хворого чи за упокой душі померлого. Все це носило характер священного дійства у вигляді молитви чи панахиди. Не кожен лірник у своєму репертуарі мав акафісти. Їх виконання вимагало засвоєння великої кількості тексту, який не так легко було запам'ятати. Читання акафістів були вигідними для лірника і з матеріальної точки зору, так як плата за них була значно вищою, у порівнянні з платою за звичайні пісні. В той же час знання акафістів ставило їх в ряд осіб наближених до церкви, що ще раз доводило їхню відмінність від простих співаків – жебраків²⁹.

Ярмарок своєю простою народною атмосферою сприяв швидкому встановленню зв'язку між простим людом і особою лірника. Ярмарковий натовп мав можливість виразити свої думки до Бога на побутовому рівні, враховуючи те, що лірників вважали "людьми Божими"³⁰. Влучно про це говорить Я.Косовський, наводячи приклад висловлювання селян, що виражає їх відношення до лірників: "Хоч світу очима не бачать, та душею з Богом перебувають і більше видять та знають, чим ми грішні"³¹. Продовжує цю думку М.Хай, який присвячує свою статтю саме релігійним мотивам у лірницькому мистецтві. Він підносить благочинні справи лірника до рівня священнослужителя³².

Отже, проаналізувавши ярмарковий репертуар кобзарів і лірників, можемо стверджувати про їх неабияку значимість у моральному вихованні суспільства. Засобами їх впливу на свідомість людини були пісні релігійного жанру, а також морально-повчальні побутові пісні. Своїм ремеслом вони не тільки заробляли на життя, а також ставали активними учасниками ярмаркового життя, додаючи ярмарку, як явищу, що регулювало товарно-грошові відносини у суспільстві, функції залучення населення до духовної культури. У зв'язку з цим ярмарки постають трансляторами усної народної пісенної творчості, відіграючи тим самим значну роль у

- ¹ Тюменев И. Лирнические песни, записанные И.Ф.Тюменевым с предисловием Н.П. Рогозина // Вестник археологии и истории. – СПб., 1885. – IV. – С.35 – 52.
- ² Боржковский В. Лирники // Киевская старина (далі – КС). – 1889. – Т.26. – С.653 – 708.
- ³ Доорохольський М. Чтецы псалтыри и акафистов на отпусках, храмовых праздниках и ярмарках // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1903. – №26. – С.898 – 902.
- ⁴ Г-ко В. Праздник святого Іоанна Предтечи в г. Каменце 24 іюня // ПЕВ. – 1891. – №33. – С.788 – 789.
- ⁵ Боржковский В. Вказ. праця. – С.654.
- ⁶ Боржковский В. Вказ. праця. – С.655.; Квітка Климент. До вивчення побуту лірників // Первісне громадянство. – 1928. – Кн. II – III. – С.121.
- ⁷ Квітка Климент. Вказ. праця. – С.122.
- ⁸ Боржковский В. Вказ. праця. – С.657 – 658.
- ⁹ Боржковский В. Вказ. праця. – С.658; Прус В. Матеріали до вивчення побуту лірників Чуднівського району // Первісне громадянство. – 1928. – Кн. II – III. – С.132.
- ¹⁰ Василенко В. По вопросу о призрении слепых и всяких нищих // КС. – 1904. – Т.86. – №7 – 8. – С.137; Боржковский В. Вказ. праця. – С.657; Тюменев И. Вказ. праця. – С.39 – 40; Квітка Климент. До вивчення побуту лірників... – С.120.
- ¹¹ Горленко В.П. Кобзари и лирники // КС. – 1884. – №12. – С.655; Боржковский В. Вказ. праця. – С.659; Крист. Е. Кобзари и лирники Харьковской губернии // Сборник Харьк. Ист. Філол. Общ. – 1902. – Т.15, раздел 2. – С.129.
- ¹² Нолл В. Моральний авторитет та суспільна роль сліпих бардів в Україні // Родовід. – 1993. – №6. – С.17; Косовський Я. Подільські лірники та жебраки // Шляхами Золотого Поділля. Регіональний збірник Тернопільщини / В.Лев та ін. (ред. кол.). – Філадельфія, Па, 1970. – Т.2. – С.276 (Український архів / Наукове товариство ім. Т.Шевченка; Т.21).
- ¹³ Боржковский В. Вказ. праця. – С.659.
- ¹⁴ Белинский Н. Песня про панщину // Записки Юго-западного отдела русского географического общества. – 1873. – Т.1. – С.53.
- ¹⁵ Боржковский В. Вказ. праця. – С.661; Квітка Климент. До вивчення побуту лірників... – С.119.
- ¹⁶ Богданов Єв. По поводу предполагаемого издания "Певна - лирника" (южнорусского) // ПЕВ. – 1894. – №51. – С.1077 – 1078.
- ¹⁷ Г-ко В. Праздник святого Іоанна Предтечи... – С.788 – 789.
- ¹⁸ Боржковский В. Вказ. праця. – С.662.
- ¹⁹ Маслак Т. Життя присвячене кобзарству. – Народознавство. – 2000. – березень №58. – С.26.
- ²⁰ Белинский Н. Вказ. праця. – С.60.
- ²¹ Куліш П. Записки о Южной Руси. – Т.І. – СПб., 1856. – С.7 – 8.
- ²² Г-ко В. Праздник святого Іоанна Предтечи ... – С.789 – 790.
- ²³ Г-ко В. Вказ. праця. – С.790; Тюменев И. Лирнические песни... – С.36.
- ²⁴ Г-ко В. Вказ. праця. – С.790 – 791.
- ²⁵ Белинский Н. Вказ. праця. – С. 59 – 60.
- ²⁶ Боржковский В. Вказ. праця. – С.660 – 661.
- ²⁷ Щелотьев В. Старечі прохання // Етнографічний вісник. – К., 1928. – №6. – С.39.
- ²⁸ Там само. – С.39.
- ²⁹ Тюменев И. Лирнические песни... – С.40.
- ³⁰ Боржковский В. Вказ. праця. – С.662.
- ³¹ Косовський Я. Подільські лірники та жебраки... – С.278.
- ³² Хай М. Лірницька традиція як феномен української духовності // Родовід – 1993. – №6. – С.39.

В статье рассматриваются обычаи, быт кобзарей и лирников Подолья во второй половине XIX – в начале XX в., анализируется ярмарочный репертуар исполнителей.

Ключевые слова: Подолье, духовная культура, ярмарки, отпуст, кобзари, лирники, ярмарочный репертуар.

The customs and way of life of Podillya's kobza-players and lyre-players in the second half of the XIX– beginning XX century, their fair market's repertory are analyzed in the article.

Key words: Podillya, spiritual culture, fair market, kobza-players, lyre-players, fair market's repertory.